

**JOSEP CORELL I L'EPIGRAFIA ROMANA DE
SAGUNT (*INSCRIPCIONS ROMANES DEL PAÍS
VALENCIÀ. I. SAGUNTUM I EL SEU TERRITORI*)**

Xavier Gómez Font
Universitat de València

Josep Corell Vicent (X. Gómez Font, col·l.), *Inscripcions romanes del País Valencià. I. Saguntum i el seu territori*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2002. Fonts Històriques Valencianes, 12. 2 toms. 404 + 392 pp.; 19 x 27 cm; rústica. ISBN: tom IA: 84-370-5524-5; tom IB: 84-370-5525-3; obra completa: 84-370-5523-7. 76 €

La Universitat de València, en la seua col·lecció *Fonts Històriques Valencianes*, n° 12, acaba de publicar el primer volum de l'obra *Inscripcions romanes del País Valencià*, que és el corresponent a *Saguntum i el seu territori*¹. L'autor, Josep Corell, i el seu equip d'investigació (entre els quals ens comptem, havent col·laborat en aquest volum) és segurament el millor i més reconegut estudiós de l'epigrafia romana —i hebrea— del País Valencià. Ha publicat diversos treballs i llibres sobre l'epigrafia romana de les nostres terres, i és col·laborador del *magnum opus* de l'epigrafia romana: el *Corpus Inscriptionum Latinarum*².

¹ A partir d'ara empraré la sigla IRSAT, que és també la proposada per a cites posteriors.

² Per a més informació sobre aquesta monumental obra, editada per l'Acadèmia de les Ciències de Berlín-Brandenburg, hom pot consultar <http://www.bbaw.de/forschung/cil/index.html>

Aquest llibre forma part del magne projecte que fa vora vint anys encetà J. Corell: el *Corpus d'inscripcions romanes del País Valencià*. I, com ja s'ha apuntat, aquesta obra, que constarà de 4 llibres, figura amb mèrits propis en la col·lecció abans al·ludida de *Fonts Històriques Valencianes*. Efectivament, aquesta sèrie quedaria òrfena de no comptar amb els primers textos històrics de la nostra terra. I és que l'epigrafia ens dona un dels primers testimonis escrits (quan no l'únic) de la nostra història i de la nostra cultura. I l'obra comença amb el volum dedicat a *Saguntum*, sens dubte la ciutat romana més important del nostre país.

No és la meua intenció fer una ressenya del llibre, car en ésser col·laborador de J. Corell en aquesta sèrie i concretament en aquest volum, no puc garantir la màxima objectivitat, ni vull ometre els lligams d'amistat, gratitud i —em sia permesa l'expressió— complicitat amb el meu mestre Josep Corell. Deixarem per als (més) savis en epigrafia romana l'emissió de judicis sobre el treball realitzat i la bondat del mateix. Per tant, em limitaré a fer una crida (que no justificació) sobre la seua oportunitat, una breu exposició sobre el seu contingut, i a la fi, per tal de facilitar als estudiosos la seua puntual consulta, una taula de concordances que explicaré en el seu moment. I parle de puntual consulta d'un llibre que mereix una lectura atent.

Si, com he dit, aquesta obra s'adiu indiscutiblement amb la col·lecció universitària en què s'insereix, nogensmenys és oportú que la primera notícia sobre el llibre figure en aquesta revista, *Arse*, en la qual s'han publicat bona part de les troballes que, fonamentalment els socis del Centre Arqueològic de Sagunt (F. Roca i M. Vera *in primis*) han donat a conèixer.

L'epigrafia romana de Sagunt compta amb la obra de Francisco Beltran Lloris, de referència inexcusable: *Epigrafia latina de Saguntum y su territorio: cronología, territorio, notas prosopográficas, cuestiones municipales*. (València, 1980, Servicio de Investigación prehistórica). Com ja apuntem a la nostra introducció, és un corpus modelic: acurat, exhaustiu i fet d'acord amb els criteris de l'epigrafia actual. Ha estat i és un punt de referència tant pel que

Josep Corell:
*Inscripcions romanes
del País Valencià*

.I.A.

(SAGUNTUM I EL SEU TERRITORI)

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

2002

fonts històriques valencianes

fa a l'epigrafia saguntina, com la de la Península Ibèrica en general. Aquesta, però, te ja vint-i-dos anys, temps en el qual s'han produït nombroses excavacions arqueològiques, troballes casuais i fins i tot redescobriments que exigien una actualització del corpus. L'any 1995 veié la llum la reedició del volum del CIL corresponent a *Saguntum*, concretament el fascicle 14, sota la direcció del dr. G. Alföldy —una de les màximes autoritats en epigrafia romana—, i en el qual participà, precisament com a especialista en aquesta zona, Josep Corell. Per qui coneix aquesta obra, però, resulta innecessari explicar que, malgrat el seu inestimable valor i la seua inqüestionable autoritat, tant la presentació del mateix (succinta, en llatí, amb poques fotografies —i al final del llibre—), com la manca provisional d'índexs, aquesta obra no és incompatible —ans bé al contrari— amb el volum que presentem. Cal afegir que s'indica precisament i exacta el lloc actual on es conserven totes les inscripcions, ara per ara prou disperses, indicació que ve a ser un prec insistent sobre la necessitat d'un Museu Arqueològic en condicions per aquesta ciutat.

Aquest volum recull les inscripcions romanes de *Saguntum* i el seu territori, els límits dels quals, aproximadament es correspondrien amb la comarca del Camp de Morvedre, com a nucli del mateix; pel sud abastaria la franja septentrional de l'Horta Nord (amb el Puig, Puçol i Rafelbunyol); pel nord integrarien el territori les comarques de la Plana Baixa, la Plana Alta i l'Alcalatén (ampliant un poc el territori que li atribueixen tant Beltrán com Alföldy); el límit occidental seria la comarca de l'Alt Palància, que sembla no pertànyer a aquest territori; a l'est limita el territori amb la Mediterrània. Una informació més completa i detallada hom la pot trobar a la introducció i al Mapa 1.

Cronològicament recull totes les inscripcions romanes i paleocristianes (fins el s. VIII); recull també dues gregues, així com diversos *instrumenta domestica* força interessants i algun suport anepigràfic. Igualment figuren al final les referències d'autors sobre inscripcions no conservades, les inscripcions falses, les *alienae*, les no romanes i les dubtoses. Els mil·liaris de la zona apareixeran en el següent volum on hi figuraran tots els del País Valencià.

Segueix el corpus una estructura geogràfica i uns criteris constants tant en l'ordre com en la manera de presentar les inscripcions. Primer hi són les inscripcions de la ciutat de *Saguntum*, com es pot veure al mapa 2. Després figuren les del *territorium* en aquest ordre: les inscripcions del terme de Sagunt, la resta de pobles de la comarca del Camp de Morvedre i la de les altres comarques del *territorium*, disposició que es pot comprovar en els mapes 3 i 4. Precisament els dos toms recullen d'alguna manera aquesta divisió: el tom primer du les inscripcions de la ciutat; el segon, les de la resta del territori. La forma de presentació és la comunament acceptada: inscripcions votives, defixions, honorífiques, sepulcral, de caràcter desconegut, *instrumenta domestica* i cristianes. Figuren relacionades per ordre alfabètic, tret de les imperials —que segueixen l'habitual ordre cronològic—. L'ordre de presentació —constant— és: número, classe, tipologia, material del suport, elements estructurals, decoració, estat de conservació, circumstàncies de la troballa, lloc de conservació, dimensions i bibliografia. Segueix el text, amb fotografia o dibuix (quan no es conserva la inscripció o es conserva en pitjors condicions que les del dibuix), traducció i l'aparat crític. A continuació venen disposats els comentaris epigràfic, onomàstic, lingüístic, històric... Finalment s'indica la datació.

Totes les inscripcions han estat objecte d'una revisió autòptica, precepte i preceptiva per una bona edició. Aquest treball de camp ha resultat feixuc —en som testimonis— i no només per l'extensió del territori, sinó també per la dispersió dels dipòsits, àdhuc els de la ciutat de Sagunt, que no oferien les millors condicions en molts casos per al seu estudi. Les dificultats que hem trobat han estat alleugerides en bona mesura gràcies a la bona disposició dels directors i personal dels museus consultats.

La bibliografia consultada és completa, pràcticament exhaustiva. Un aspecte, però, cal remarcar sobre la qüestió. En aquest llibre, Josep Corell dona a conèixer a la comunitat científica (com ja havia fet anteriorment) una sèrie de manuscrits que no havien estat tinguts en compte o que no s'havien aprofitat adientment (els manuscrits de Carbonell, Wijngaerde, Rubertí, Muñoz, Ballester,

Velázquez, Marín, Dempere, Cerrillo, Lumiares, Fígols, Ribelles, Cebrián Mezquita, diversos anònims dels segles XVIII-XIX). Alguns d'aquests (autors i manuscrits) han estat o són estudiats puntualment per J. Corell i el seu equip³. Aquest treball sobre fonts manuscrites ha permès presentar 170 dibuixos d'inscripcions contingudes en els manuscrits. Així mateix, la revisió autòptica i la consulta de tota aquesta bibliografia ha permès completar la informació que teníem de moltes inscripcions o presentar-ne d'altres desconegudes. En efecte, s'ha pogut corregir o precisar moltes notícies referents a les circumstàncies de la troballa —aspecte cabdal quan hom desconeix exactament el context arqueològic—, com ara la data, el lloc, les dimensions... Igualment gràcies a aquest treball s'aporten nombroses correccions i noves propostes de restitució d'inscripcions fragmentàries, algunes de les quals, com veurem tot seguit, són remarcables.

A més es presenten trenta-dues inscripcions inèdites, així com altres trenta-una que, tot i ser conegudes per publicacions recents, precisament per això no han pogut ésser recollides en els llibres de referència abans esmentats.

A tall de tast d'allò que el lector podrà trobar en el present volum, remarcaré algunes de les contribucions més notables a

³ Corell, J. (1987). "Notas sobre un manuscrito inédito de Luis Galiana", *Caplletra* 3, 75-78; Corell, J. - Carbonell, M.J., (1989). "Inscripciones romanas del País Valencià en un manuscrit de Lluís Galiana", *BSCC* 67, 471-498; Corell, J. (1990). "Francisco Morató y Ordaz, un singular testigo de la epigrafía romana de Sagunto", *Arse* 25, 93-106; *idem* (1992). "Inscripción de Jesús Pobre (Dénia, Alacant) en un manuscrito de G. Maïans", *Arse* 27, 21-24; *idem* (1995). "Inscripciones romanes i cristianes de Sagunt en un Anònim de 1730", *Actes del 1er Congrès d'Estudis sobre el Camp de Morvedre (Sagunt, 19, 20 i 21 de novembre del 1993)*. Braçal 11-12, 311-328; Ferragut, C. (en premsa). "Las 'Inscripciones del Reyno de Valencia' de Lumiares: el ms. y su edición por A Delgado en 1852", en *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, Barcelona 3-8 / IX /2002*; Museros, L. (en premsa) "Inscripciones romanas del País Valenciano: el manuscrito de Lumiares", en *III Congreso Internacional de humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje a Antonio Fontán. Alcañiz, 8-13 mayo 2000*; Gómez Font, X. (2002). "De codicibus librisque antiquis ad res epigraphicas inlustrandam", *Studia Philologica Valentina (Epigrafies, Homenatge a Josep Corell)* 5, 215-233.

l'avenç de l'epigrafia romana de *Saguntum*. S'aporten referències desconegudes sobre les famoses inscripcions de Diana i es proposa una nova lectura per a dues d'aquestes (IRSAT 2 i 4). Es demostra que només va existir una inscripció de Claudi II —no dues o més com pretenien els editors anteriors— (IRSAT 30). Presentem una nova restitució per a la importantíssima inscripció del fòrum (IRSAT 80). A més es descobreix la inscripció del circ, fins ara desconeguda com a aital (IRSAT 81). Es publiquen diverses *defixiones* (IRSAT 13-18), part de les quals eren desconegudes i que semblen palesar l'arrelament de les pràctiques màgiques a Sagunt. Com a resultat d'anteriors publicacions i fruit d'un acurat i rigurós estudi, J. Corell posa de relleu la importància tant del santuari de la muntanya Frontera de Sagunt, dedicat a *Liber Pater* (IRSAT 365-404), com de la muntanya de Santa Bàrbara de la Vilavella (IRSAT 490-504), atribuït per Corell a Apol·lo. Aporta, a més, nova llum sobre l'important conjunt monumental de la muntanyeta dels Estanyes d'Almenara, tot posant al descobert les falsificacions de V. Pla Cabrera, responsables del caos i la confusió que afecten de fa temps aquest singular i interessant jaciment (IRSAT 456-469). Cal remarcar que les darreres troballes arqueològiques en l'esmentada muntanyeta, realitzades amb posterioritat a la redacció definitiva d'aquest llibre, entre les quals cal remarcar l'aparició d'una ara votiva, corroboren en bona mesura les conclusions de l'autor. En el procés de inspecció de totes les inscripcions descobrí una inscripció àrab en la cara posterior d'una inscripció romana (IRSAT 282), estudiada i publicada posteriorment per la Dra. Carme Barceló⁴. També s'edita una inscripció romana que reutilitza una altra anterior igualment romana i que havia passat desapercebuda, a l'igual que l'anterior (IRSAT 346, 347), i una altra romana a la cara dreta d'una inscripció ibèrica (IRSAT 369). Tot i que ja era coneguda mereix una especial menció la única inscripció grega mètrica de tota la Península Ibèrica, trobada precisament a Sagunt i que ha estat objecte d'estudi per

⁴ Barceló, C. (2002). "Làpida funerària de *Murbatir* (Sagunt, segle X)", *Studia Philologica Valentina (Epigrafies, Homenatge a Josep Corell)* 5, 169-177.

part del dr. Jordi Redondo (IRSAT 285)⁵. Igualment s'ha de remarcar que apareixen recollides totes per primera vegada en un corpus les inscripcions cristianes de l'àrea estudiada (IRSAT 318, 319, 469, 488, 489, 524). Finalment, no és menys important la contribució de Josep Corell a la qüestió de les inscripcions falses, *alienae*, no romanes i dubtoses, sobretot en IRSAT I, IX, i XVII-XXII.

Finalment, presente una taula de concordances, extreta dels completíssims índexs que figuren al final de l'obra, per tal de contribuir a una consulta més ràpida i directa per part dels epigrafistes que vullguen consultar puntualment una (o unes inscripcions). Ben bé podria anomenar-se aquesta "Taula de lectures corregides", "Taula d'aportacions", etc. Optem per "Taula de divergències". Hi figuren només les inscripcions en les quals s'aporta una lectura del text divergent a aquella presentada per *corpora* o editors anteriors". Per raons òbvies s'hi relacionen prenent com a referent CIL II². A continuació figuren les inscripcions inèdites o no recollides en *corpora* anteriors contingudes en el present corpus.

Estic ben segur que aquesta primera tramesa de les novetats —interessants i remarcables totes— així com el prestigi que Josep Corell s'ha sabut guanyar en el món de l'epigrafia romana, esperaran a tota la comunitat científica interessada en qualsevol dels aspectes de la història de Sagunt a consultar aquesta excel·lent obra.

⁵ Redondo, J. (2002). "Assaig d'interpretació d'una inscripció poètica de Sagunt", *Studia Philologica Valentina (Epigrafies, Homenatge a Josep Corell)* 5, 161-167.

**TAULA DE LECTURES DIVERGENTS ENTRE IRSAT
I ELS CORPORA O EDITORS ANTERIORS**

CIL II² IRSAT	14,374k 80i	14,439 251
14,291 1	14,374l 80k	14,444 149
14,293 3	14,374m 80a	14,447 236
14,294 4	14,375 81	14,456 167
14,300 154	14,382 103	14,458 168
14,307 21	14,389 108	14,459 179
14,313 27	14,393 230	14,471 175
14,315 30	14,401 109	14,472 106
14,316 30	14,404 157	14,477 182
14,342 92	14,414 136	14,479 183
14,350 54	14,416 138	14,481 181
14,360 64	14,417 112	14,486 243
14,361 82	14,421 120	14,487 187
14,368 232	14,422 327	14,488 188
14,371 77	14,423 115	14,489 189
14,372 78	14,425 117	14,490 191
14,374abc80bcd ⁶	14,428 426	14,501 246
14,374d 80e	14,431 141	14,503 250
14,374e 80f	14,432 144	14,505 202
14,374f 80g	14,434 143	14,506 203
14,374g 80j	14,435 145	14,507 199
14,374h 81	14,436 147	14,509 253
14,374i 80h	14,438 152	14,510 254

⁶ Per a una millor comprensió, consulteu el llibre: es proposa, com ja he apuntat una nova restitució que fa que els fragments canvien de lloc de vegades, i fins i tot que s'hagen d'atribuir a una altra inscripció (en aquest cas la del circ (IRSAT 81))

14,511 350	14,586 337	14,635 416
14,512 255	14,587 333	14,639 359
14,515 256	14,589 326	14,641 418
14,516 258	14,591 157	14,642 419
14,521 259	14,594 323	14,644 420
14,529 218	14,595 324	14,650 426
14,532 219	14,596 325	14,651 428
14,533 220	14,600 453	14,655 422
14,537 214	14,602 433	14,656 365
14,540 223	14,603 434	14,657 373
14,541 225	14,604 435	14,660 374
14,542 269	14,605 436	14,661 377
14,546 262	14,606 437	14,662 376
14,547 267	14,608a 444	14,663 367
14,549 357	14,608b 447	14,664 368
14,552 257	14,609 445	14,665 375
14,555 349	14,611 439	14,672 373
14,556 283	14,612 441	14,673 388
14,558 233	14,613 442	14,674 401
14,562 318	14,614 440	14,675 372
14,563 197	14,615 443	14,679 400
14,564 235	14,616 444	14,681 393
14,566 287	14,620 455	14,682 398
14,568 227	14,621 322	14,683 387
14,569 273	14,622 409	14,684 384
14,570 288	14,623 410	14,685 391
14,577 298	14,625 408	14,687 456
14,579 300	14,630 412	14,688 468
14,583 339	14,631 362	14,691 472
14,585 405	14,632 364	14,696 470

14,698	464	14,725	498	14,745	521
14,702	458	14,726a	495	14,746	519
14,703	473	14,729	486	14,747	523
14,707	469	14,730	487	14,749	522
14,710	477	14,731	507	14,751	538
14,712	480	14,732	508	14,753	537
14,713	479	14,734	510	14,754	536
14,714	481	14,736	525	14,755	539
14,716	490	14,737	526	14,757b	15
14,718	496	14,739	517	14,757	541
14,721	491	14,741	515	14,761	532
14,722	500	14,742	516		
14,723	492	14,743	520		

INSCRIPCIONS INÈDITES O NO RECOLLIDES EN LES COL·LECCIONS ANTERIORS:

13, 14a, 14b, 17, 28, 61, 66, 217, 238, 244, 247, 264, 268, 275, 276, 285, 289, 291, 294, 295, 299, 303, 304, 305, 308, 309, 310, 313, 319, 338, 347, 369, 379, 380, 383, 392, 397, 399, 402, 403, 488, 489, 502, 503, 505, 506, 511, 512, 513, 530, 542

